

ОПАЗВАНЕ И ПРОУЧВАНЕ НА СТАРИНИТЕ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО И ДЕЙНОСТТА НА ТОДОР НИКОЛОВ

НЕВЯНА БЪЧВАРОВА

Мястото и ролята на гр. Велико Търново в българската история се определят и от богатството на движими и недвижими исторически и архитектурни паметници на неговата територия. Тяхното опазване, проучване и популяризиране в периода между двете световни войни е резултат на положителните тенденции в развитието на културните процеси в страната. Грижата за старините е свързана с изпълнението на Закона за старините, Закона за Българския археологически институт и други, с методическата дейност на Народния музей в София, с отношението на великотърновската общественост, с многостранната дейност на Тодор Николов, уредник на музея и председател на Археологическия комитет във В.Търново. Тези въпроси представляват интерес от изследователска гледна точка и са продължение на изследването за дейността и проблемите на читалищния музей във В. Търново и делото на Т. Николов, публикувано в том VII на Известията на Историческия музей във В. Търново. Така поставена темата не е проучвана в литературата. Отделни автори са засягали някои страни от нея, без да са ги проследявали в тяхната пълнота и развитие.¹ През последните две години са публикувани няколко статии, посветени на историята на проучванията във Великотърновския регион, които се отнасят до праисторическата, античната и средновековната епохи.² Последната публикация е свързана предимно с периода от средата на 60-те г. до края на 80-те г. на XX в. Надяваме се, че изследването ще допринесе за попълване на определени празноти в проучванията по този въпрос за периода 1919-1945 г. Използвани са документи от Държавния архив - В. Търново; Научния архив на БАН, София; фонда на Историческия музей и Националния музей на архитектурата; публикации в местния печат и др. Липсата на архива на Археологическото дружество затрудни особено много работата ни.

Годините след Първата световна война до средата на 40-те г. оформят самостоятелен втори етап от развитието на музейното дело, археологическите проучвания и опазването на старините в страната. Той се обуславя от новите елементи в държавната

културна политика, които са свързани с необходимостта от повдигане на националното самочувствие след поражението във войната. Неговите основания се търсят във върховите периоди на българската история. Тази насока намира конкретна реализация и в законодателната дейност на правителството на БЗНС. Приет е закон, с който се създава Български археологически институт /юли 1921 г./ Той е правоприменник на Археологическото дружество в София /чл. 1/ и "...има за цел всестранното изучаване на старините и художествените паметници на българските земи, както и по основното разработване на българската история" /чл.2/.³ По силата на чл.3 институтът е задължен да насърчава и подпомага в научно и материално отношение дейността на археологическите дружества в страната. В резултат на това Народният археологически музей в София разширява функциите си. От събиране и съхраняване на ценни старини той получава правото да извършва разкопки в цялата страна. Интересът към археологическите проучвания става твърде голям. Те се насочват предимно към обекти на праисторическата, античната и прабългарската епохи. Освен за разкопки се търсят възможности и за осигуряване на средства за опазване, заздравяване и общо поддържане на старините.

По това време водещи български историци, археолози и архитекти се обръщат с призив към обществеността да положат грижи за опазване на старините, защото те са опорни пунктове в националната ни история и могат да дадат импулс на националното ни самочувствие. Старите архитектурни паметници, които са буквите на хилядолетната ни история, трябва да можем да ги пазим и да ги четем. Затова запазването на паметниците в страната и особено в старинните градове се призовава да бъде издигнато в култ. Инстанциите, които имат задължението за това, са Службата за запазване и поддържане на старините, която се причислява към Народния археологически музей в София и се изпълнява от директора на музея, уредниците и комисията по старините. Поради слабото приложение на Закона за старините сред управляващите среди и широката общественост съществува мнението, че от всички културни паметници най-малко са ценни старинните. Това довежда до осигуряването на недостатъчни финансови средства от държавата за системното им поддържане и nihilistично отношение към тях у гражданите. Липсата на правилници за урегулиране на отношенията между старината, нейния стопанин и държавата се отразява негативно на опазването им.⁴ В тази връзка през целия разглеждан период се обсъждат изменения и допълнения към Закона за старините, приема се и Закон за запазване на старинните постройки в населените места през 1937 г. Активно участие в този процес взема и д-р арх. Александър Рашенов, който е голям радетел за опазването им. Той е първият български музеен архитект-

археолог, първото технически подготвено лице, което се посвещава на реставрацията на старините у нас.

Новата насока в културната политика в началото на 20-те г. се отразява благоприятно в дейността на Т. Николов. Млад историк и влюбен в историята на родния си град, той се посвещава с изключително усърдие на идеята за поддържането и проучването на старините с цел тяхното запазване, утвърждаването на музея при читалище "Надежда" и реализирането на активна популяризаторска дейност. Едновременно с учителстването той превръща тези задължения в смисъл на своя живот и им се отдава с изключителна работоспособност и отговорност, подклаждани от истински възрожденски патриотизъм. Всичко това изиграва решаващо значение за състоянието на паметниците, както и за израстването на Т. Николов като пазител на старините, музееен работник и археолог с конкретна проучвателска и научноизследователска дейност.

Преди да проследим развитието на посочените културни процеси във В. Търново в периода 1919-1945 г., ще спрем вниманието си на основни моменти от проучванията до това време. Интересът към българската история и свързаните с нея старини датира от първата половина на XIX в. и се отнася до дейността на чуждестранни пътешественици и учени. Представителите на българската интелигенция, които се ангажират с проучвания на родната ни история и събиране на движими паметници, са В. Априлов, Ст.П. Ахтар, Н. Палаузов, П. Р. Славейков и други.

Първоначалният интерес към старините във В. Търново датира от 1856 г. и е свързан с името на д-р Васил х.Стоянов-Берон. Той става причина за установяването му да живее във В. Търново. В. Берон посещава Трапезица и след внимателен оглед са взети размерите на повдигнатите зидове, както и на целия хълм. Най-същественото е, че у него възниква идеята "да се разкопае Трапезица".⁵ През следващата година той влиза в църквата "Св. 40 мъченици", посещава църквата "Св. Петка" на Царевец и открива черква в северозападната част на манастира "Св. Троица". До Освобождението във В. Търново разкопки не се провеждат. Затова още през 1878 г. след учредяването на Археологическото дружество се копае на хълма Трапезица, където са открити две малки църкви в североизточната му част.⁶ За укрепителни работи на църквата "Св. 40 мъченици" през същата година П.Алабин осигурява 760 франка от Славянското благотворително общество. През следващата година с две роти войници се работи на Трапезица и са разкрити основите на две църкви⁷. През 1884 г. В. Берон с предоставените му от Министерството на просветата 600 лв. и от Търновското археологическо дружество 400 лв. копае на църквата "Св.св. апостоли Петър и Павел" на Трапезица и край с. Беляковец⁸. След възобновяването на дейността на Археологическото дружество през 1905 г. М. Москов проучва кулата с кладенеца под Балдуиновата кула, работи се

около Патриаршеския дворец на Царевец и на църквата "Св. Димитър" и "Св. 40 мъченици". През септември 1906 г. продължават разкопките на последния обект, резултатите от които М.Москов обнародва през 1912 г.⁹

По силата на Закона за старините /1911 г./ и Закона за БАИ /1921 г./ средновековната българска столица Търновград е предмет на научноизследователска работа и грижа за опазването на паметниците и от страна на Народния музей в София още от първите години на създаването му през 1892 г. Без да имаме претенциите за изчерпателност, ще посочим и някои факти. В годините 1893-1910 Вацлав Добруски предприема разкопки, макар и в ограничен размер, в Никополис ад Иструм. През 1898 и 1899 г. Рафаил Попов, уредник в праисторическия отдел, още като студент извършва проучвания в Голямата и Малката пещера при Преображенския манастир. През 1906 г. прави разкопки в пещерите при с. Беляковец, които продължава през 1920 г., като публикува резултатите от тях.¹⁰ Народният музей, който в първите години не извършва значителни разкопки поради липса на подготвени специалисти, отправя покана към археолози от чужбина. През 1897 г. и 1900 г. френският археолог Жорж Съор копае на Трапезица, дворците на Царевец и на Никополис ад Иструм¹¹. Според акад. Кръстю Миятев недостатъчните резултати от проучванията, извършвани на различни обекти в страната, са следствие на работата на неподготвени домашни любители на старините и недостатъчно заинтересовани чуждестранни учени.¹²

В периода до земетресението във В. Търново /1 юни 1913/ Народният музей предвижда реставрационни работи на църквата "Св. Димитър", изработва копия на стенописите на църквата "Св. св. Петър и Павел", изготвя планове и разрези на болярски къщи в Асенова махала. При ликвидирането на последиците от земетресението музейят прибира на съхранение частите от стенописите от църквата "Св. св. Петър и Павел" и се разпорежда да се направи временен покрив над нея. Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството /МОСПБ/ поема грижата за укрепване на църквата "Св. 40 мъченици". В отстраняването на щетите участва и местното археологическо дружество. През 1914 г. Богдан Филев копае в южната галерия и абсидата на църквата "Св. 40 мъченици" във връзка с укрепителните работи.¹³

В началото на 20-те г. сътрудниците на музея започват съставянето на археологическа карта на България с подробно описание на старините, изработват планове, скици и фотографии. През април, септември и октомври 1920 г. старините във В. Търново, Арбанаси и региона са посетени от Андрей Протич, който преглежда състоянието им и предлага мерки за запазването им. Такива се предвиждат за църквите "Св. 40 мъченици", "Св. св. Петър и Павел", "Св. Георги", а в Арбанаси на църквите "Рождество Христово", "Св. Георги" и Царската къща

/Хаджиилиевата къща/. Кр. Миятев прави палеографски изследвания на надписите в църквата "Св. 40 мъченици". А. Грабар изучава църковната архитектура, живопис и снима планове на църквите. М. Бръчкова изучава състоянието на Никополис ад Иструм и установява разхищенията, извършени от населението, което живее в околността. Част от специалистите публикуват резултатите от проучванията си, което е принос към изследванията от Великотърновския регион.¹⁴ През април 1921 г. във връзка с укрепването на старините и проучването на арбанашката и балканската къща А. Протич е в Търновски окръг.¹⁵ От 1922 г. до 1925 г. музейните специалисти посещават В. Търново предимно за придружаване на чуждестранни учени. Карел Шкорпил прави своите проучвания за средновековния град през септември 1923 г.¹⁶ През следващите пет години поради ограниченост на бюджетните средства проучванията във В. Търново намаляват. Едва през 1929 г. във връзка с научноизследователската си работа Кр. Миятев, В. Миков, Н. Мавродинов, С. Покровски посещават града. Паметниците на културата присъстват и във фотографската сбирка на Народния музей. До 1920 г. със снимка на художествени произведения от Търново е съставен един албум, а 3 албума са посветени на Арбанаси. Направените през 1928 г. и 1931 г. заснемания от фотографа на музея Г. Трайчев допълват тези колекции.¹⁷

Във времето 1932-1934 г. Н. Мавродинов проучва стенописите в църквата "Св.св. Петър и Павел", В. Иванова работи по тема за живописата в средновековните църкви, а Р. Попов подготвя статията "Климат, флора, фауна и предистория на Търново". Средствата се отпускат през 1941 г. на Кр. Миятев в размер на 700 лв. от фонд "Българска история и археология" за проучвания в Търновско. Художественият отдел провежда научни обиколки в района. В годишния отчет на директора на музея Ив. Велков за 1941 г. се поставя въпросът за организирането и поддържането на провинциалните музеи и техните взаимоотношения с Народния музей. Сред 18-те музейни сбирки, които му се придават, е и търновската сбирка при читалище "Надежда".¹⁸

През 1942 г. В. Миков преглежда материалите в училищните и читалищни сбирки в Сухиндол, Горско Косово и Г. Оряховица. През този период повечето от находките остават на съхранение в местните сбирки.¹⁹ През 1942 г. и 1943 г. Иван Велков провежда археологически разкопки на Момина крепост. През по-голямата част от разглеждания период са назначавани на щат на музея пазачи за обектите Никополис ад Иструм, Царевец и Трапезица, църквите "Св. св. Петър и Павел" и "Св. 40 мъченици". Вследствие на намаляването на бюджета в годините на Втората световна война тази практика е преустановена.²⁰

Отлагането на находки във фонда на Народния музей, които са открити във Великотърновския регион, се извършва чрез събирателска дейност на специалистите му, чрез държавни

органи и институции, съобразно Закона за старините, и от частни лица. Ценен източник за откритите находки са годишниците на Народния музей. В тях е отразена тревогата от разпродажбата, разпиляването или изтичането на находки във от страната. Във фонда на Народния музей постъпват разнообразни движими паметници, сред които преобладават монетите. Това са откритите в землището на с. Драганово бронзови монети, сечени в Никополис ад Иструм, 9 кг медни и 2 кг златни византийски монети²¹, 400 сребърни византийски монети от с. Златарица²², златна обеца от с. Никюп²³, бронзова статуетка на Венера от с. Шемшево и колективна находка от сребърни монети от XVIII в.²⁴, средновековна златна обеца и бронзов пръстен от църквата "Св. 40 мъченици"²⁵, находка от 3123 монети от XVI и XVII в. от с. Михалци²⁶, мраморна оброчна плочка с Херакъл и Дионис от Сухиндол²⁷, триптих от с. Капиново²⁸ и много, много други. Тяхното постъпване там е чувствителна загуба за читалищния музей във В. Търново.

Подетият интерес към културно-историческото наследство по българските земи, създаването и активизирането на дейността на археологическите дружества и на любителите на старините става повод за издаването на "Упътване за събиране и запазване на старини" /1909 г./ Това първо и ценно помагало е подготвено от Археологическото дружество в София. То има за цел да подпомага бъдещите изследователи и затова в него се дават пояснения за предмета на дейност на археологическите сбирки, прави се преглед на културните епохи в България, както и на видовете старини. Практическа помощ представляват съветите, дадени по издирване и описване на старините, както и тяхното запазване. Изданието е придружено и с богат илюстративен материал. Особено полезни са публикуваните в края въпросници за описване на старините, на гробовете и могилиците.²⁹

През 1922 г. сътрудниците на Народния музей в София Рафаил Попов и Никола Мушмов подготвят и издават "Ръководство за разкопки, събиране и запазване на старини и монети".³⁰ В него те представят видовете старини - движими и недвижими, като дават подробни пояснения, особено за вторите, както и за начините на тяхното реставриране. Добри са упътванията за откриване на старините и тяхната документация. Значително място се отделя на начините за запазване на находките съобразно материала, от който са изработени. Подробни са съветите и в областта на нумизматиката, както и за съхраняването и експонирането на материалите в музейните сбирки. Ръководството има за цел да популяризира Закона за старините и да не се допусне поради невежество те да бъдат унищожени.

По силата на Закона за старините и Закона за Българския археологически институт Народният музей - София, упражнява

методическо ръководство на музеите и археологическите дружества в страната. Необходимостта от укрепителни работи във В. Търново по паметниците се установява съвместно от директора на Народния музей и началника на архитектурната служба във В. Търново, като практическата дейност се изпълнява от последната. Организацията на работата на място се извършва от Т. Николов и той носи отговорност за изпълнението и. Средствата се набират от държавния бюджет чрез Министерството на просветата, МОСПБ, Народния музей, общината, читалище "Надежда", както и дарения от учреждения и църковни общности. Тяхното осигуряване е един от основните проблеми в дейността на Т. Николов. В отделни случаи той използва и лични средства. На второ място проблемите са свързани с намирането на най-верния път за запазване, заздравяване и поддържане на паметниците. Становището на Т. Николов по този въпрос е укрепване на основите на архитектурните паметници и направа на предпазна покривна конструкция.³¹

Грижите за старините в страната са предмет на дейността на Комисията за старините към Министерството на просветата. Тя се занимава с опазването и поддържането им, разпределението на финансови средства за тази цел, реставрацията и други. В нея участват изявени музейни работници, предимно от столицата, и няколко представители на археологическите дружества от провинцията. Съставът и се подменя периодично. Т. Николов става нейн член на 30 август 1923 г. Във фонд "Тодор Николов" на Историческия музей в гр В. Търново е запазено писмо на Министерството на просветата от септември 1926 г., в което се посочва името му като един от кандидатите на Археологическото дружество във В. Търново.³² От протоколната тетрадка на комисията се вижда участието му в нейната работа. В тези години се обсъждат измененията и допълненията на Закона за старините. Създаването на редица музеи в страната довежда и до обсъждане въпроса за урегулиране на дейността и подобряване на състоянието на провинциалните музеи.³³ През разглеждания период се изготвят 7 списъка за обявяване на паметници за народни старини. От 1927 г. до 15 март 1940 г. са регистрирани 39 старини от Великотърновския край. От тях 6 са исторически местности, 21 са култови и 12 са архитектурни паметници³⁴. За народни старини са обявени Царевец и крепостните стени на Трапезица, градището на Момина крепост, Никополис ад Иструм, всички средновековни църкви във В. Търново, Арбанаси и манастирите в района, Царската къща, Констанцалиевата, Кандиларовата и къщата на Д. Костов от Арбанаси, на П.Р.Славейков и ханът на хаджи Николи и др. В определянето на обектите Т. Николов има главно участие и като председател на Археологическия комитет, и като уредник на музея. Един преглед на утвърдените списъци показва, че още в първия списък

старините от В. Търново участват с най-голям брой. Това потвърждава тяхното наличие, познаването им от страна на Т. Николов и преценка за необходимостта от грижи.

Разпределените от Комисията по старините суми са предназначени за музеите, археологическите дружества или за помощи, които се отпускат на частни лица за проявена дейност в областта на археологическото дело. Така например за 1921 г. са отпуснати 1750 лв. за Търновското археологическо дружество, за 1925 г. - 12000 лв., сума, която по своя размер е на второ място след тази за дружеството от гр. Варна, и 5000 лв. за 1927 г. През 30-те г. средствата за Търновското дружество и музея не се отпускат. В първата половина на 40-те г. помощи се дават на Т. Николов и Леон Филипov.³⁵

В архивните документи и други източници се съдържат подробни сведения, които се отнасят до поддържането на паметниците във В. Търново. Като оценяваме голямото значение на тази дейност, ще се спрем на основните моменти от нея, като ги посочим хронологично.

През 1920 г. Т. Николов намира паметниците на културата във В. Търново в критично състояние. С цел поддържане той отправя молба до МОСПБ за средства и получава 990 лв. за църквата "Св. 40 мъченици" и 500 лв. за Царската къща в Арбанаси.³⁶ Осигурените през 1921 г. финансови средства археологическият комитет използва за укрепителни работи във В. Търново и Арбанаси. Грижи се полагат за стенописите на църквите, направен е навес на Болярската църквица на Трапезица и помещение за пазача на хълма. На църквата "Св. Димитър" основно са заздрави оцелелите части и стенописи, направен е покрив над тях, както и плочник, съоръжение за отводняване, издигнат е ограден каменен зид на двора. По силата на Закона за трудовата повинност Т. Николов организира пролетни и есенни трудови седмици. През 1921 и следващите години се работи по почистването на паметниците, издълбават се пътеки и се поставят каменни стъпала, засаждат се дръвчета.³⁷ Това допринася за поддържането на паметниците в добър вид, но нанася сериозни нарушения на културните пластове и становището на Комисията по старините е да се прекрати тяхната дейност в страната. През 1923 и 1924 г. се извършват ремонтни работи по църквите "Св. 40 мъченици", "Св. св Петър и Павел", "Св. Димитър", на Царевец и Трапезица, на музейната къща и църквите в с. Арбанаси.³⁸ Предоставените от МОСПБ на археологическия комитет 12000 лв. през 1924 г., 1925 г и 1926 г., а и от Окръжния съвет - В. Търново по 5000 лв. годишно се използват за поддържане на старините. Укрепена е църквата "Св. Димитър" и сводът на църквата "Св. 40 мъченици", а през 1926 г. са усилены покривните конструкции на църквите N 8,10,13 на Трапезица и църквата "Св.40 мъченици".³⁹

През 1928 г. Т. Николов с предоставените по негова молба 50000 лв. от МОСПБ поставя нова покривна конструкция на църквата "Св. св. Петър и Павел", закрепва стенописите и зидовете и. Аналогична дейност се извършва и на църквите "Св. 40 мъченици" и "Св. Георги". На Царевец се почистват пешеходните алеи, закрепват се парапетите, работи се около Малката порта, патриаршеската църква "Възнесение Господне" и звънарницата. Всички църкви на Трапезица са препокрити, стенописите са закрепени. За икономия на средства отново се използват ученици, които заедно с членове на Туристическото дружество почистват хълма и укрепват два оградни зида. Затворници са ангажирани и работят по укрепването на зидовете на църквите в Асенова махала. В Арбанаси е препокрита Хаджиилиевата къща, която е подредена като музей. а църквите са укрепени. През второто тримесечие на годината Т. Николов полага грижи за леко наклонените колони на църквата "Св. 40 мъченици".⁴⁰

Запазените ръкописни отчети на Т. Николов за дейността на Археологическия комитет и музея във В. Търново през 1932, 1933 и 1934 г. дават информация за извършеното през първата половина на 30-те г. На Царевец се укрепват подпорните зидове на алеите. На църквата "Св. 40 мъченици" е поправена покривната конструкция, направени са тераси в двора на църквата и е развита градина покрай северната страна. На църквата "Св. св. Петър и Павел" е застлано с плочник около външната страна на църквата, поставени са прозорци на западната стена. На църквата "Св. Георги" са извършени укрепителни дейности на оградните зидове, стълбата в двора и покривната конструкция. На църквата "Св. Димитър" грижите за зидовете са от същия характер. Освен това е застлан с плоски камъни и плочи църковният под. В западната страна е развита малка градина. На Трапезица е направен нов покрив на църква N 18. На Арбанаси укрепителните работи се отнасят до църквите и музейната къща.⁴¹ През 1933 г. поради липса на средства не се приемат закрепвания на архитектурните паметници в по-голям мащаб. Извършено е препокриване на средновековните църкви в Асенова махала и на Трапезица, укрепени са дворните оградни зидове на църквите "Св. Димитър" и "Св. Георги" и е продължена работата около терасите в двора на църквата "Св. 40 мъченици".⁴²

В най-голям размер са извършени ремонтни работи през 1934 г. Частично са затегнати покривните конструкции и са препокрити църквите "Св. Димитър", "Св. св. Петър и Павел", "Св. Георги", три църкви на Трапезица и църквата "Св. 40 мъченици". На нея пукнатините на западната страна и абсидата са залети с циментово мляко, затегната е телената ограда и е продължена работата по терасите. В църквата "Св. св. Петър и Павел" са закрепени част от стенописите, западната и южната стена,

направена е каменна настилка покрай външната северна стена на църквата. На църквата "Св. Георги" е построен нов предпазен зид покрай западната стена. Освен общото поддържане на хълма Царевец на Малката порта са замазани с цимент пукнатините и разслабените части, както и запазените основи на патриаршеската църква "Възнесение Господне". Прокарва се нова алея към възстановената Балдуинова кула. На Трапезица се правят три алеи между църквите, като последните се поддържат в добър вид. На Арбанаси е извършено общо препокриване на музейната къща, а със средствата на църковното настоятелство са затегнати и препокрити църквите.⁴³

Отпуснатите през 1936 г. средства от МОСПБ Т. Николов изразходва пестеливо. Ремонтните работи на църквите в Асенова махала, на църкви N 2,7,12,15,17 на Трапезица, на музейната къща в Арбанаси възлизат на 40000 лв., а за закрепване на Констанцалиевата къща са вложени 30000 лв.⁴⁴

През 1937-1940 г. Службата по запазване на старините извършва препокриване, почистване и отделни заздравявания на църквите в Асенова махала, на Трапезица и ремонт на Констанцалиевата къща в Арбанаси.⁴⁵

С изразходваните през 1941 г. 144893 лв. е направен ремонт на църквите във В. Търново, започнати са заздравявания на части от крепостната стена на Царевец, на двете музейни къщи - Констанцалиевата и Царската къща в Арбанаси, възстановени са подпорните им оградни зидове и е реставрирана една порта.⁴⁶

Последните сведения, с които разполагаме като грижи за старините, се отнасят до 1942 г. За възстановяване на съборените зидове и оградата на църквата "Св. Димитър" във В. Търново и ремонтни дейности са употребени 193147 лв., както и за работа на художник-реставратора на стенописите в Преображенския манастир.⁴⁷

В заключения по този въпрос от дейността на Т. Николов като завеждащ старините се налага изводът за осъществена изключително добра организация и контрол по работата на Службата по запазване и поддържане на старините в града. Обемни ремонтни дейности са извършени през 1928 и 1934 г., като ежегодно се осъществява укрепване и поддържане на старините от общ характер. Това означава, че Т. Николов постоянно е обхождал паметниците, наблюдавал е състоянието им и е вземал необходимите мерки. Особено резултатна е дейността му по Трапезица с направената консервация на зидовете със суха зидария и бетонни плочи, обозначаване на стенописите с циментова рамка и поставяне на предпазните покривни конструкции. Така е прекратен разрушителният процес по култовите паметници и Трапезица се превръща в посещаван от граждани и туристи парк.^{47a} Този изключителен интерес към паметниците на културата започва от студентските му години. С него са свързани и пътуванията му в чужбина. Както сам

отбелязва в своята автобиография посещенията му в Турция, Гърция, Полша и Чехия, които са осъществени в периода 1910-1923 г., са посветени на опознаването на арабската и византийска гражданска и култова архитектура, антични паметници, музеи, библиотеки и научни институти в тези страни.⁴⁸ Това е още едно доказателство за характера на неговите интереси. В резултат в края на разглеждания от нас период средновековните паметници във В. Търново и Арбанаси са в най-добро състояние. Такава е оценката и на главния инспектор на музеите и старините в Министерството на просветата Ив. Велков в доклада му от декември 1944 г.⁴⁹ Археологическите разкопки във В. Търново през разглеждания период имат ограничен характер и са свързани предимно с конкретната възстановителна дейност. Поради този факт проследяваме тяхното развитие след въпроса за опазване на паметниците. Интересът на Археологическия комитет и великотърновската общественост към реставрацията на паметниците е по-голям в сравнение с този за проучванията и обхваща периода 1919-1942 г. Непосредствено след приключването на Първата световна война и възстановяване дейността на читалище "Надежда" и Археологическото дружество са изготвени планове за реставрация на Първата порта на Царевец. Съгласно чл.27 от Закона за старините те са представени в Комисията по старините от търновския инженер на 13 май 1919 г. Становището на комисията представлява интерес в два пункта. Първо, че пълна реставрация на стари паметници, които съвършено са изчезнали от научно гледище, не се допуска. И второ, относно проекта, като отлага за настоящото време проектираната реставрация и с цел да се направят предварителни по-подробни проучвания на средновековните български крепостни врати, комисията препоръчва на Археологическия комитет във В. Търново да се ангажира по-обстойно с реставрацията на църквата "Св. 40 мъченици", като се привършат започнатите разкопки и се открият по-точни данни за първоначалния и вид.⁵⁰

Посочените данни свидетелстват за стремежа на Археологическия комитет, подкрепен от местната административна власт, към конкретна възстановителна дейност на Царевец. Както ще посочим по-долу в текста, тази инициатива се възобновява периодично през следващите 25 години, като довежда до определени макар и не особено големи резултати.

През 1925 г. великотърновската общественост е разтревожена от недостатъчните грижи за старините и конкретно за църквата "Св.40 мъченици" от страна на Народния музей - София. Издигнат е апел за вземане на по-сериозни мерки. До войните тя е предоставена на Търновския гарнизон, но след тях по силата на приетото законодателство преминава под грижите на Народния музей. На предложението да се създаде в нея музей Св. Синод възразява. Ръководството на читалище "Надежда" настоява в

Търново да започнат системни археологически разкопки и проучвания.⁵¹ В този период обаче изследването на археологически обекти, свързани със средновековната българска история XII-XIV в., не стои на вниманието на Народния музей и Археологическия институт. Във времето между двете световни войни разкопки се извършват предимно на прабългарските обекти Плиска, Мадара, Преслав и на такива, свързани с античната епоха.⁵²

В началото на 30-те г. започва дейност по реставрацията на паметниците във В. Търново. Тя се предхожда от работата на комисия в състав: проф. Богдан Филев, арх. Б. Стоянов, д-р арх. Ал. Рашенов и Тодор Николов. Със заповед на МОСПБ от 27 юни 1930 г. те извършват оглед на историческите сгради и хълмове във В. Търново относно предстоящото им укрепване и възстановяване. Направеният доклад съдържа интересни данни, които се отнасят до оценка за състоянието на паметниците, и предложение за бъдеща работа. В него се посочва, че църквите на Трапезица са в добро състояние, както и запазените основи на църквата "Св. Димитър". В църквата "Св. Георги" се препоръчва да се закрепят наклонените стени на преддверието и свода. Предложението за реставрация е свързано с църквата "Св. 40 мъченици" - западната пристройка, Балдуиновата кула, църквата "Св. св. Петър и Павел", Френкхисарската порта, подвижния мост и крепостните стени на Царевец. Относно главната порта на хълма комисията счита, че тя не може да се реставрира, тъй като за това липсват достатъчно данни. Поради естеството на обектите реставрацията трябва да се извършва само след обстойни проучвания и по стопански начин. Направените предложения са придружени с приблизителни суми, а в заключението се посочва, че това възстановяване е крайно необходимо, за да може В. Търново да запази своето историческо значение.⁵³

Участието на Т. Николов в археологически проучвания започва през 1921 г., когато той предприема сондажни проучвания на западния зид на притвора на църквата "Св. Димитър Солунски" и открива няколко погребения.⁵⁴ През септември 1922 г. участва в провежданите от Ив. Велков разкопки на римското тържище при с. Гостилица. Открити са част от крепостните стени и основи на кула, фундаменти на статуи, късове от тухли, керемиди, керамични съдове и други предмети.⁵⁵

Археологически разкопки предшестват възстановителните работи на крепостта Царевец. Първият обект е югоизточната бойна кула или т.н. Балдуинова кула. Извършените проучвания дават възможност на арх. Ал. Рашенов да направи анализ на историята на градежа на кулата, който използва при възстановяването и, извършено в периода 1931-1933 г. Необходимите средства за това са осигурени от МОСПБ, а Народният музей в лицето на арх. Ал. Рашенов осъществява научното ръководство. При поемането на задачата той посочва, че липсват достатъчно

данни за научнообоснована реставрация и затова тя ще бъде условна. Целта е да се построи средновековна отбранителна кула. За образци се използват тези при с. Червен, Хрельовата кула в Рилския манастир, Цариград и Атон. Т. Николов ръководи строителните работи на място. При реставрацията е запазен и се дава възможност да се види по-старият византийски строеж. Започва се и се възстановява крепостната стена по продължение на 4 м от кулата.⁵⁶

Когато говорим за участието на МОСПБ в реставрацията на паметниците във В.Търново, трябва да посочим, че решаваща роля тук изиграва инициативата на неговия министър проф. Георги Данаилов. В началото на своя мандат той осигурява кредит за възстановяването на по-важните паметници на българската история в страната. Целта му е била да се започне с възстановяването на Балдуиновата кула, закрепване на крепостната стена, реставрация на църквите "Св. 40 мъченици" и "Св. Димитър" и след това работата да продължи по Асеновата крепост, Драгалевския манастир, църквата "Св. Георги" в София, "Св. Троица" в Свищов, Камилите в Хисар и др. За изпълнението на този доста голям план е назначена специална комисия. Тя извършва оглед на обектите, като се произнася за реда на реставрацията им⁵⁷. Ръководството на Народния музей първоначално се противопоставя на тази идея на проф. Г. Данаилов. То предпочита средствата да се използват за заздравяване и поддържане на старините, но не и за реставрация. Счита се за нецелесъобразно да се изразходват големи суми за обекти, които не са проучени и липсват необходимите данни за възстановяването им. Както посочва арх. Ал. Рашенов в написаната по този повод статия, за обикновения посетител по-голям интерес представлява една възстановена старина, макар и по този начин, отколкото тя да бъде оставена в руини. Правилно той е почувствал силната мечта на търновци да видят възстановена крепостта Царевец.⁵⁸

Големият интерес и положително отношение на обществеността към бъдещата реставрация се изразява в изказаните становища на отделни граждани. Заслужава внимание това на Владимир Даскалов, бивш кмет на В. Търново, който участва доста активно в развитието на културните процеси на града през този период. Неговото мнение е, че първо трябва да се извършат разкопки с участието на местното археологическо дружество и след това да се прецени кои старини се нуждаят от реставрация и кои трябва само да бъдат закрепени. Като изразява убеждението, че градът трябва да запази старинния си вид, той препоръчва бъдещото обществено и държавно стоителство да се проектира, като се запазва специфичният архитектурен облик на В. Търново. Реставрацията на старините да започне от Царевец, и то от Първата порта, като не се създават пречки за бъдещите археологически проучвания.⁵⁹

Възстановителната дейност на главния вход на крепостта Царевец започва също с предварителни проучвания. През юли 1931 г. Комитетът за културно-стопанско издигане на В. Търново изпраща писмено искане към Българския археологически институт и Народния музей за подготовка на проект и методически указания.⁶⁰ Археологическото проучване започва на 13 юли 1933 г. Копае се на обект главен крепостен вход и обект Трета главна порта, който включва и пространството северно от нея. Т. Николов провежда разкопките под научното ръководство на Народния музей и Археологическия институт, представени от проф. д-р Б. Филев, проф. д-р К. Миятев и арх. д-р Ал. Рашенов. Работната ръка е от войници на Търновския гарнизон и трудоваци. При разкопките се откриват основите на Първата, Втората и Третата порти и на крепостните стени, които ги свързват. Проучванията северно от Третата порта, водени с надеждата да се намерят помещенията за стражата, завършват без резултат. Продължили до 27 ноември с.г., те дават богат материал, по-голяма част от който е отложен в Търновския музей. Това са архитектурни детайли - колони, корниз, правоъгълно корито, 4 варовикови плочи, глинени предмети като тежести за стан, малки топки, квадратни тухли, предмети от бронз, желязо и стъкло, 16 керамични съда, части от стенописи, сребърна монета от Иван Александър и сина му Михаил, медна монета от Теодор Светослав Тертер. Спираме се по-подробно на тези резултати, защото през този период това е най-големият и най-богатият на находки обект, който е проучван във В. Търново. Основните изводи, които прави Т. Николов, са, че проучването на крепостта Царевец е в своето начало, а от разкритите културни пластове най-добре е изразен средновековният пласт.^{60a}

След проведените разкопки арх. Ал. Рашенов работи предимно през 1934 г. и 1935 г. по крепостната стена и реставрира Първата порта на главния вход. Освен от МОСПБ средства се отпускат и от Комитета за възстановяване на старините, в който активно участие взема Великотърновската община и Военният гарнизон. Поради оскъдност на данните за първоначалната форма на крепостта Царевец и тук както при Балдуиновата кула задачата е не точното наподобяване на старата крепост, а построяване върху намерените основи на крепостна стена и порта по образец на Цариградската крепост. За този обект Ал. Рашенов разполага и с описанията на Петър Богдан Бакшич, Ф. Каниц, К. Иречек, К. Шкорпил, д-р В. Берон. От публикациите на Рашенов, документите в едноименния фонд в Националния музей на архитектурата, фонд "Т. Николов", както и запазения до началото на 70-те г. дървен макет се вижда идеята му за реставрацията на целия главен вход.⁶¹

През 1932 г. и пролетта на 1933 г. Т. Николов и Димитър Цончев, като използват трудовите ученически седмици, провеждат разкопки на хълма Трапезица. Те откриват основите на

сграда, сребърен пръстен и други находки от X-XIV в., които са предадени в музейната сбирка.⁶²

През 1935 г. Д. Цончев, преподавател по история във В. Търново и съавтор в научни и научно-популярни публикации с Т. Николов, проучва водоснабдяването на основните крепости Царевец и Трапезица. Във фонд "Т. Николов" е запазен "План на средновековните български крепости във Велико Търново" от 1 февруари 1934 г., съставен от Димитър Цончев.⁶³ В следващите години той става директор на Народната библиотека в Пловдив и се отдава на резултатна проучвателска дейност в този регион.

В края на разглеждания период разкопки се провеждат от Ив. Велков с участието на Т. Николов през юли и август 1942 и 1943 г. на Момина крепост. Целта е да се потърси аналог за датиране на първите крепостни зидове на Царевец. Средствата са осигурени от бюджета на Народния музей в София и за 1942 г. са в размер на 53462 лв. В резултат е разкрита част от главния вход на крепостта с прилежащите към двете страни на вратата защитни кули и крепостният зид, който слиза към Ксилифор. През втория сезон е открито водохранилище, основи на малки помещения и улиците между тях. Сред големия брой находки са архитектурни детайли, капители, колони, архитрави, късове от тухли и керемиди, части от славянска керамика и трапезна керамика.⁶⁴

Изследването на историческото минало на В. Търново и опазването на паметниците са обект на вниманието и на обществеността. Като отчита водещото им място в националната история, тя счита, че тяхното изучаване ще допринесе за повишаване културата на народа и просперитета на града. И в това направление Т. Николов има определена роля и място. През май 1921 г. като председател на Археологическия комитет и уредник на музея той поставя въпроса пред годишното събрание на читалище "Надежда", че реставрацията на старините трябва да бъде дело на целия български народ, защото те принадлежат на цяла България.⁶⁵ По този начин с набирането на средства от цялата страна ще се подпомогне поддържането и запазването на паметниците. През втората половина на 20-те години тази идея се обсъжда и получава развитие, макар че до края на разглеждания период не се реализира в истинския и смисъл. Целта е да се привлече вниманието на централните държавни органи и специалистите към историческото минало на града. В тази връзка считаме, че се провеждат във В. Търново двете национални срещи през 1927 г. На 17, 18 и 19 юли с.г. в салона на читалище "Надежда" се провежда вторият редовен конгрес на Съюза на археологическите дружества в България. Т. Николов изнася лекция пред 22 делегати и гости, които са представители на 10 дружества. Освен като музеен работник той се представя и като учител, историк, археолог и на конференцията на историческите дружества в България, която е свикана от 25 до 29 септември с.г.⁶⁶

През втората половина на 20-те г. общинската власт развива горната идея в друго направление. Според нея част от средствата, които биха се събрали, могат да се използват за укрепване икономиката на града, тъй като тя е доста изостанала. С тази цел на 30 ноември 1928 г. е избран Комитет за повдигане на гр. В. Търново в културно и стопанско отношение. Т. Николов е негов член. Новоучреденият комитет си изработва устав⁶⁷. В подготвеното от комитетата изложение на окръжния управител до министъра на земеделието и държавните имоти се посочва, че възстановяването на паметниците трябва да бъде общонационална и държавна грижа, а осигуряването на средства не е по силите само на гр. Велико Търново.⁶⁸

Идеята за учредяването на общество, което да се грижи за старините във В. Търново, датира от началото на века. Според М. Москов при посещение на царското семейство царица Елеонора предлага 60000 лв. за реставрация на черквите в Търново, а дружеството, което ще се основе и ангажира с тази дейност, тя предлага да бъде под покровителството на княз Борис. Войната от 1912 г. и следващите стават пречка за развиването на конкретна дейност.⁶⁹

Настоятелството на читалище "Надежда" изказва мнението, че е належащо археологическото проучване на хълмовете Царевец и Трапезица, а след приключването им те да бъдат реставрирани като исторически паркове. Председателят Сава Събев прави предложение да се открие рубрика в общински вестник "Велико Търново", която да бъде посветена на проблемите по опазването на старините. Надеждата е и чрез печата да се предизвика и ангажира вниманието на ръководните държавни фактори по този въпрос. Граждани излизат с предложение за набирането на средства да се използва продажбата на копия на миниатюри от средновековните хроники.⁷⁰

В началото на 30-те г. административната власт на града проявява голям интерес към историческите паметници и тяхната роля за стопанското издигане на града. Нейното убеждение е, че бъдещето на Търново е в неговите старини. Идеята е Велико Търново да се обособи като културен център. Археологическият комитет чрез активизиране на дейността си да допринесе за проучването на старините. През 1931 г. се предлага по примера на образувания фонд "Пловдивска област", който финансира археологическите проучвания, издателска дейност и други в този регион, да се образува аналогичен и за В. Търново. През 1933 г. се ражда нова инициатива. Тя се отнася до създаването на фонд "Народно благоустройство" на хълмовете Царевец и Трапезица, като средства се заделят от "Общински налог".⁷¹

На 2 януари 1934 г. представители на 15 държавни, културни, просветни и финансови институти от В. Търново основават Комитет за възстановяване на старините. Приет е и устав. В него е записано, че разкопките, проектирането и възстановяването на

старините ще се извършва от БАИ и Народния музей в София. Като сътрудници и научни ръководители са привлечени проф. Васил Н. Златарски, проф. д-р Б. Филов, проф. д-р Кр. Миятев и арх. Ал. Рашенов. Първият обект, с който Комитетът започва своята дейност, е реставрацията на главния вход на Царевец и прилежащите към него крепостни стени - по-конкретно това е първата порта с моста и кулата над нея. За целта се използват резултатите от археологическите проучвания. Т. Николов е избран за негов член и да ръководи строителните работи на Комитета.⁷²

Вижданията за целта и задачите на комитета са изложени в "Резолюция на събора на великотърновци", който се провежда на 29, 30, и 1 октомври 1934 г. След като се поставят основни въпроси на административния, стопанския и културния живот в текста се предлага бързо възстановяване на старините с цел възвръщането на историческата слава на града. В този процес се приканват да вземат участие всички великотърновци, където и да живеят те. Особено много се разчита на интелигенцията. Под мотото "Един свят, една България, едно Велико Търново" се обсъждат пътищата за намиране на средства за развитието на стопанския туризъм и културното дело в града. Отново надежди се възлагат на държавата за най-голямо участие.⁷³

На 20 май 1935 г. е избран Комитет за пропаганда на Велико Търново като туристически обект в състав от 7 души. Т. Николов е негов член. Една година по-късно Комитетът конкретизира идеята си в посока на стопанския туризъм и създаването на необходимата хотелска база, пътническо, квартирно и екскурзоводско бюро, които да осигурят и условия за поминък на гражданите.⁷⁴

Съществен въпрос, който се обсъжда от Комитета в средата на 1935 г. и е резултатен за решаване състоянието на материалната база на музея, макар и в по-късен период, е построяването на сграда. От грижа на читалищното настоятелство в края на 20-те год.и през втората половина на 30-те години въпросът за музейна сграда достига до държавно равнище и получава практическо решение. Комисия, назначена от Министерството на просветата на 13 декември 1937 г., предлага да се построи сграда за народна библиотека, музей и художествената галерия. Определено е мястото за тази цел - до църквата "Св. Спас". То е собственост на покойния Димо Кьорчев - писател, публицист и общественик. Родолюбивите и патриотични чувства на семейството се изразяват от сестра му Дафина Кьорчева, която подарява парцела земя на Великотърновската община.⁷⁵ При определяне мястото на бъдещата музейна сграда се взема предвид и обстоятелството, че по този начин ще се обособи културният център на града. В него ще се включат сградата на общината, свързана с редица исторически събития, читалище "Надежда" и хълмовете Царевец и Трапезица. През

1938 г. и 1939 г. се провеждат два архитектурни конкурса. Участието в тях на 29 архитекти показва интереса към обекта и гр. В. Търново. С полагаването на основния камък на 21 юли 1940 г. започва изпълнението на проект "Мелпомена" на арх. Ангел Дамянов и арх. Вл. Хашнов. Това е изключително събитие за града. Присъствието на министри, народни представители и други личности е още едно доказателство за високата оценка на В. Търново в националната култура и история. Сред имената на лицата, представители на институти, организации и ведомства, вписани в "Акта", който е заработен в основния камък на сградата, са тези и на директора на Народния музей - София Иван Велков и уредника на читалищния музей Т. Николов.⁷⁶

Последният документ, който ще приведем като доказателство за перспективните виждания за проучване и опазване на старините, е Изложение до председателя на Министерския съвет и всички министри от 1942 г. на Комитета за културно и стопанско повдигане на гр. В. Търново. Двете предложения, които представляват интерес в текста му, се отнасят до образуването на фондация, която да осигури необходимите материални средства и създаването на научен институт, който да проучи и възстанови средновековните паметници.⁷⁷

В заключение по този въпрос ще посочим, че в периода между двете световни войни се избират няколко комитета, които имат за цел да възродят изпадналия в тежка криза гр. В. Търново. Стремещт е да се положат максимални грижи за старините, които да се свържат със стопанското и културно издигане на града. Т. Николов участва активно в тяхната дейност.

На средновековните паметници, които са историческата гордост на В. Търново, Т. Николов посвещава предимно научната си и научнопопулярна дейност. Посочените заглавия в приложения към статията списък потвърждават определено интереса му към средновековната българска история и паметниците, свързани с нея. Първата му значителна изява в научноизследователската дейност е студията "Град Велико Търново". В нея той дава подробни географски и исторически сведения за града, за неговото име, за съдбата му в периода на турското робство. В други статии спира вниманието си на исторически събития, анализира документи, жития, прави преводи. Това са материали, посветени на историческите хълмове Царевец и Трапезица, на църквите "Св. Димитър Солунски", "Св.40 мъченици", "Св. св. апостоли Петър и Павел", "Възнесение Христово", на дейността на бележити личности като Иван Асен II, патриарх Евтимий и св. Сава Сръбски, на дейци от Възраждането и новата история - Г. С. Раковски и проф. д-р В. Н. Златарски. Към църквата "Св. Димитър" Т. Николов е изпитвал особен пиетет и посвещава четири материала. Във втория от тях след като разглежда архитектурата, историята, стенописването на църквата и свързаните с нея събития от националната история

той я окачествява като най-стария и ценен архитектурен, художествен, палеографски и исторически паметник от Второто българско царство. Подробно посочва и публикуваната за нея литература. Материалите му с музеен характер започват със статията "Иманярство", в която той обръща сериозно внимание на обществеността за пагубните последствия от подобна дейност. Възможно е тази статия да е резултат на направеното от Т. Николов предложение в Комисията по старините за вземане на по-енергични мерки от държавните и музейни институции за закрила на паметниците от дейността на иманярите.⁷⁸ Интерес представляват публикациите, в които съобщава за резултати от проведените разкопки и информацията за откритите старини. Внимание заслужава статията, посветена на историята на читалище "Надежда". На основата на архивни документи, съхранявани в музея, той разкрива основни моменти от разнообразната му дейност, както и на други читалища в града. Особено ценно за историята на музея е заглавието "Принос към историята на Археологическия музей при читалище "Надежда". Посветена на 75-тата годишнина от основаването на читалището, статията е синтезиран преглед предимно на събрания музеен фонд в продължение на 25 години. Две статии и един пътеводител Т. Николов издава в съавторство с Д. Цончев, които са резултат на десетгодишното им сътрудничество във В. Търново. Публикации по педагогически въпроси не сме открили в литературата. Бележките на Т. Николов под линия показват, че е следял и добре познавал историческата литература от времето си. Преобладаващата част от неговата научна продукция излиза в сравнително кратък период от време - 1927 г. до 1936 г. Основната част от нея е публикувана в Общински вестник В. Търново - 22 статии, но това в никакъв случай не намалява научните и качества. През 1991 г. открихме в инвентарната книга, заведена от Т. Николов за Нумизматичния отдел, машинописен екземпляр на непубликуваната му статия "Леон Филипов". В нея той разкрива живота и дейността на своя другар и съратник за опазване на старините. Това е най-пълната биография, известна досега, на Л. Филипов. Редакцията на Известията на музея публикува тази статия в том VIII.⁷⁹ В образувания на името на Т. Николов фонд в отдел История на България XV-XIX в. при Исторически музей - В. Търново се съхраняват значително количество ръкописи. Част от тях са на публикуваните статии, но има и такива, които са останали в ръкопис. Освен изброените теми Т. Николов е изследвал книжовните школи в средновековната столица и производствените отношения през феодализма. Периодът на Възраждането също го е занимавал. Това са темите за занаятите, градоустройствения и архитектурен облик на града през XIX в. Интерес представляват и материалите, свързани със следващия период от работата му като уредник и директор на държавния музей, който обхваща годините 1945-1956.

Независимо че това време е извън границите на разглеждания период, ще посочим някои музейни теми. Това са методически указания на екскурзоводската беседа и културно-масовата работа, тематико-експозиционните планове на музейната експозиция, подредена през 1955 г., за разкопките на Царевец и др.

Известни са няколко статии от този период, които са посветени на Т. Николов като историк, пазител и водач на старините.⁸⁰ Към тях ще прибавим и положителната оценка за него от проф. Л. Владикин в книгата му "Царевград Търнов", принос за която има и Т. Николов. В редица други материали, които се отнасят до музея или старините, също се засяга неговата личност и дейност.

Научната продукция на Т. Николов, разгледана като тематика, задълбоченост на изследваните теми, анализ на фактите и поднесена с точен, стегнат, емоционален и изпълнен с богата информация израз, дава представа за него като ерудиран историк, археолог и музеен работник. Тази страна от творческата му биография досега не е стояла на вниманието на авторите, публикували материали за него. В създадения едноименен фонд е запазен ръкописен списък на публикациите му до 1945 г., изготвен от него. В известията на Окръжния исторически музей в Търново, т. IV Т. Драганова прилага към статията си списък на публикациите му. В био-библиографския справочник на Историческия музей - В. Търново за периода 1927-1990 г. авторите правят втора публикация на научната му продукция.⁸¹ С приложения от нас списък се надяваме, че са преодолени допусканията досега пропуски. Предложеният анализ е кратък и би могъл да бъде предмет на самостоятелно изследване, но все пак дава синтезирана представа и за тази страна от дейността му.

Няма да бъде пълен образът на Т. Николов, ако не посочим изключително активната му популяризаторска дейност. Интересен събеседник, той говори аргументирано по теми от археологията, историята и етнографията, като "Търново през вековете", "Археологията като наука", "За старинните паметници в Търново, Арбанаси, манастирите около Търново, Никополис ад Иструм" и други.

Признание за приноса на Т. Николов в областта на археологическата наука е избирането му за дописен член на Археологическия институт. Това става на 25 февруари 1922 г.⁸² Според чл. 12 от Устава на БАИ това звание се присъжда на лица, които със своята научна или практическа дейност са полезни на института. Съдействат му при провежданите от него разкопки и проучвания /чл. 13/. За сведение ще посочим, че през същата година и Леон Филипов е удостоен с тази чест, а година преди тях и М. Москов. Читалище "Надежда" е избрано за спомагателен член. Както се посочва в чл. 10 и 18, това означава внасяне на определен членски внос и безплатно получаване на Известията на БАИ.⁸³

Сътрудничеството на Т. Николов с водещите български историци и музейни работници оказва положително влияние за неговото професионално развитие и съхраняване на старините. Скромнен израз на тези взаимоотношения е посвещението "На г. Т. Николов с приятелски поздрав", което проф. д-р Кр. Миятев през февруари 1939 г. му поднася като авторски дар на труда си "Из историята на старобългарската култура". Днес този отпечатък с други книги от личната библиотека на Т. Николов е притежание на библиотеката на Филиала на АИМ при БАН - В. Търново.

За проявена културно-просветна дейност Т. Николов е избран на 14 юни 1930 г. за дописен член на Полско-българското дружество.⁸⁴

От направеното изложение следва заключението, че в периода 1919-1945 г. историческите паметници във В. Търново са запазени в сравнително добро състояние в резултат на грижите на държавата, Народния музей в София, Комитета за възстановяване на старините, читалище "Надежда", Археологическия комитет и музея, представени от Т. Николов. Постепенно, година след година, започват да се чувстват резултатите от положения упорит труд. Тяхното системно укрепване Т. Николов извършва под формата на поддържане. Грижите са еднакви и за гражданската, и за църковната архитектура, тъй като Великотърновската митрополия не намира средства за поддържането на култовите паметници в града и в Арбанаси. Т. Николов обръща голямо внимание и на добрата околна среда на старините. Назначаването на пазачи се отразява благоприятно върху състоянието им. Археологическите разкопки имат ограничен характер и са свързани предимно с конкретните възстановителни работи. Реставрирана е Балдуиновата кула и първата врата на Царевец. Макар и с по-малки резултати определена роля изиграва с дейността си и Комитетът за възстановяване на старините. Т. Николов издига грижите за тях в култ. Още един път това проличава и от изказването му на Първата научна сесия на Археологическия институт през 1950 г.: "Да се занимава човек с археология, това значи да чувства сълзите на нашите паметници, сълзите, които те ронят главно чрез тия пукнатини, които повече или по-малко се явяват по нашите паметници и които сълзи ние се опитвахме с нашите скромни сили и с малкото материални средства, които имахме, да изтрием."⁸⁵ Голямата му любов към В. Търново и неговата история може да се почувства и от следния пасаж на екскурзоводската му беседа: "Велико Търново е голяма средновековна книга, създадена от българския народ... Той е най-богата и ценна съкровищница на български старини от военно-укрепителна, светска и църковна архитектура, старобългарско изкуство, художествена индустрия и църковни старини. Старата столица отлъчва духа, историята и културата на българския народ. Поради това чувствам се задължен от името на търновци да отправя искрени и сърдечни покани към гражда-

ните на всички държави и България да посетят живописния и свещен град на българите, да почувстват величието на средновековна България и да бъдат преизпълнени с гордото съзнание, че принадлежат на велик народ."⁸⁶

СПИСЪК НА СТУДИИ, СТАТИИ И ПЪТЕВОДИТЕЛИ НА Т. НИКОЛОВ

1. Град Велико Търново, Сб. Климент Търновски. Васил Друмев. С., 1927, с. 251-310

2. Иманярство, Общ. в. Велико Търново, V, N5, 27 април 1928 г.

3. Из студията "Църквата "Св. Димитър Солунски" във В. Търново", Общ. в. Велико Търново, VI, N 2, 22 април 1929

4. Иван Асен II и Клокотнишката победа, Общ. в. Велико Търново, VI, N 34, 21 март 1930

5. Златни монети от второто царство. Историческо откритие в Търново, Общ. в. Велико Търново, VII, N 4-5, 30 април 1930

6. *Николов, Т. и Д. Цончев*, Нови релефи на тракийския конник, ИБАИ, VI, 1930-1931, С., 1932, с. 246-248

7. *Цончев, Д. и Т. Николов*, Нови разкопки в крепостта Трапезица - В. Търново, ГНМ, V, 1926-1931, С., 1933, с. 257-259

8. *Цончев, Д. и Т. Николов*, Новооткрити старини от Търновския музей, ИБАИ, VII, 1932-1933, с. 393-396

9. *Цончев, Д. и Т. Николов*, Водач за старините в гр. В.Търново и околността му, В. Търново, 1933, Пътеводител, 120 с.

10. Разкопки на Царевец през 1933 г. , Общ. в. Велико Търново, X, N 18, 19 дек.; N 19, 30 дек. 1933; N 20, 15 януари; N 21, 31 януари 1934

11. Из историята на В.Търновското читалище "Надежда", Общ. вестник Велико Търново, X, N 23, 28 февруари; N 24, 20 март; N 25, 31 март 1934

12. Из историята на църквата "Св. Четиридесет мъченици", Търновски епархийски вестник, XIII, N 5, 15 март 1934

13. Из историята на църквата "Св. Четиридесет мъченици", Общ. в. Велико Търново, X, N 24, 20 март 1934

14. Георги Сава Раковски и В. Търново, Общ. вестник Велико Търново, X, N 24, 20 март 1934

15. Житиета на Св. Гавраил Лесновски. Увод и превод, Търновски епархийски вестник, XIII, N 6, 31 март; N 7, 15 април; N 8, 30 април; N 9, 18 май; N 11, 15 юни 1934

16. Из историята на патриаршеската църква "Възнесение Христово" на Царевец, Общ. вестник Велико Търново, XI, N 3, 13 май; N 4, 31 май 1934

17. Из историята на българската светиня "Трапезица", Общ. вестник Велико Търново, XI, N 5, 16 юни N 6; 30 юни 1934

18. Страници из миналото на църквата "Св. св. апостоли Петър и Павел" в Старопрестолния град, Общ. вестник Велико Търново, XI, N 7, 25 юли; N 8, 31 юли 1934

19. Из историята на църквата и манастиря "Успение Пресвета Богородица Темниска", Общ. в. Велико Търново, XI, N 9, 10 август; N 10, 25 август; N 11, 10 септ.; N 12 и 13, 29 септ.; N 16, 12 ноември; N 18, 28 ноември 1934

20. В. Търново /град Трапезица и град Търново/ през епохата на второто българско царство. Местоположение и име, Общ. вестник Велико Търново, XI, N 22, 29 декември 1934; N 23, 21 ян.; N 24, 31 ян. 1935

21. Една бележита седемстотингодишна - Възобновяване на българската патриаршия /1235- 1935/, Общ. вестник Велико Търново, XI, N 29, 20 март 1935

22. Старопрестолният град - средище и огнище на политическо възраждане, национални борби и освобождение /1185-1878/, Общ. вестник Велико Търново, XIII, N 3 и 4, 1 май 1935

23. Св. Сава в Старопрестолния град. По случай седемстотингодишнината /1235-1935/ от смъртта на сръбския народен светец, Общ. в. Велико Търново, XII, N 8, 10 юни 1935

24. Евтимий Патриарх Търновски - житие на св. Иван Рилски. Увод и преводи, Общ. в. Велико Търново, XII, N 10, 29 юни; N 11, 10 юли; N 12, 20 юли; N 13, 30 юли; N 14, 10 август; N 15, 20 авг.; N 16, 20 септ. 1935

25. Житие и страдание на св. Ивана Нови Търновски или Трапезонски, съставено от иеромонасите Никифора и Иеротея Светогорски пострижници. Увод и превод, Общ. в. Велико Търново, XII, N 18, 19, 18 окт. 1935

26. Месец юлий 16 ден. Слово, житие и мъчение на свети мъченик Иван Нови Търновски, пострадал от тамошния мъчител във време царуването в Цариград на Махмуда царя агарянски, Общ. в. Велико Търново, XII, N 21, 9 ноември; N 22, 20 ноември; N 23, 30 ноември; N 24, 10 дек.; N 25, 16 дек. 1935

27. Закрепване и поддържане на старинните паметници в Търново и Арбанаси, Янтра, II, N 66, 23 август 1936

28. Гости на царствения град В. Търново, Янтра, II, N 68, 6 септ. 1936

29. Професор д-р Васил Н. Златарски. Личност и дело, Общ. в. Велико Търново, XIII, N 25, 10 септ.; N 27, 30 септ.; N 28, 10 окт.; N 30, 30 окт. 1936

30. Гости - приятели на България и В. Търново, Янтра, II, N 70, 20 септ.; N 71, 27 септ. 1936

31. Видни гости на старопрестолния град, Янтра, II, N 74, 18 окт.; N 75, 25 окт.; N 76, 1 ноември 1936

32. Църквата "Св. Димитър Солунски" /по случай седемстотин и петдесет години от съграждането и/, Общ. в. Велико Търново, XIII, N 31, 7 ноември 1936

33. Църквата "Св. Димитър Солунски" /по случай седемстотин и петдесет г. от съграждането и/, Янтра, II, N 77, 8 ноември 1936
34. Църквата "Св. Димитър Солунски" /по случай седемстотин и петдесет години от съграждането и/, Търновски епархийски вестни, XV, N 19, 15 ноември 1936
35. Житиета на св. Гавраил Лесновски. Увод и превод, Общ. в. Велико Търново, XIV, N 7, 13 март; N 8 и 9, 1 май; N 11, 12, 31 май 1937
36. Великата патриаршеска църква "Възнесение Христово" в старопрестолния град, Търновски епархийски вестни, XVI, N 10, 11, 15 юни 1937
37. Принос към историята на Археологическия музей при читалище "Надежда", Надежда, III, N 8, 25 юни 1944
38. Велико Търново. Малък пътеводител. С., 1949, 24 с.
39. Баба Мота /Мария/ Караминкова - Търновската баба Тонка, Борба, VII, 14 февр. 1953
40. Съветските войски в Търново, Борба, IX, N 8, 21 февр. 1953
41. Маршът на руските войски през Търновски окръг, Борба, IX, N 9, 28 февр. 1953
42. Разкопките в третата българска столица Търново, Борба, XI, N 63, 26 май 1955
43. *Николов, Т. и Т. Тунев*, Преображенски манастир, С., 1956, с. 10
44. *Леон Филипов*, ИИМ - Велико Търново, VIII, 1993, с. 77-82

БЕЛЕЖКИ

1. *Драганова, Т.*, Тодор Николов, МПК, 1976, IV, с. 63; *Зл. Генова*, Тодор Николов и великотърновските старини, Величието на Търновград, С., 1986, с. 422- 424
2. *Станев, П.*, Резултати и перспективи на праисторическите изследвания във Великотърновския регион, ИИМ - Велико Търново, VI, 1991, В. Търново, с. 99-107; *П. Владкова*, Проучвания на римската и ранновизантийската култура във Великотърновския регион. Резултати и проблеми, ИИМ - В. Търново, VII, 1992, В. Търново, с. 135- 146; *Й. Алексиев*, Проучвания на средновековни обекти във Велико Търново и региона /история, резултати, проблеми/, ИИМ - В. Търново, VIII, 1993, с. 109-120
3. ДВ, XIII, N 83, 16 юли 1921
4. *Рашенов, арх. Ал.*, Запазване на старите архитектурни паметници, Списание на българското инженерно-архитектурно дружество, XXIV, N 22-23, 20 ноември 1924, с. 359; същият, Старинният български град, Списание на българското инженерно-архитектурно дружество, XXVII, N 3, 5 февр. 1927, с. 43;

същият, Регулация на старинния град, Архитект, III, N 9 и 10, 1930, с. 23

5. *Берон - х. Стоянов д-р Васил*, Археологически и исторически изследвания, Търново 1886, с. 22

6. Пак там, с. 102, 103

7. *Въжарова, Ж.*, Руските учени и българските старини, С., 1960, с. 11; *Д. Овчаров*, Към историята на Първото археологическо дружество в България, Археология, 1962, III, с. 70

8. Пак там

9. *Москов, М.*, Разкопките в черквите "Св. Димитрий" и "Св. Четиридесет мъченици" в Търново, Търново, 1912, 30 с.

10. ГНАМ, кн. VII, 1942, с. 253, 258, 259

11. *Велков, Ив.*, Народен археологически музей, ГНАМ, 1942, VII, с.11; *Я. Николова*, Няколко документа за разкопките в Търново и Никополис ад Иструм през 1900 г., ИОМ Търново, I, 1962, с. 35

12. *Миятев, Кр.*, Мозайки от Трапезица, ИБАИ, т. I, св. II, 1921-1922, С., 1924, с. 163

13. *Филов, Б.*, Търновските старини и землетресението, ИБАД, т. III, св. II, 1913, с. 305-306

14. ГНМ, София за 1920, С., 1921, с. 6, 7, 9, 11

15. Пак там, с. 3

16. ГНМ, за 1922-1925, С., 1926, с. XVIII

17. Пак там за 1920, С., 1921, с. 21; Пак там, 1926-1931, С., 1933, с. 22

18. Отчет за състоянието, развитието и управлението на Народния археологически музей през 1941 г., Училищен преглед, XLII, кн.2, С., 1943, с. 282

19. ГНАМ, VII, 1942, С., 1943, с. 266-270

20. ГНМ, 1932-1934, С., 1936, с. 10, 11

21. ИБАИ, IV, 1926-1927, с. 322

22. Пак там, II, 1923-1924, с. 230

23. Пак там, т. I, св. II, 1921-1922, С., 1924, с. 245

24. Пак там, т. V, 1928-1929, с. 376, 384

25. *Николов, Т.*, Из историята на църквата и манастира "Успение Пресветая Богородица Темниска", Общ. в. Велико Търново, XI, N 18, 28 ноември 1934

26. ИБАИ, VI, 1930-1931, С., 1932, с. 316

27. Пак там, VII, 1932-1933, С., 1933, с. 409

28. *Миятев, Кр.*, Капиновски поменик, ГНМ, VI, 1932-1934, С., 1936, с. 251

29. Упътване за събиране и запазване на старини, С., 1909

30. *Попов, Р., Н. А. Мушмов*, Ръководство за разкопки, събиране и запазване на старини и монети, С., 1922

31. Първа научна сесия на Археологическия институт, май 1950, С., 1950, с. 309

32. Исторически музей - В. Търново, фонд Т. Николов, инв. N 218. От 1915 г. в читалище "Надежда" се избира Археологически комитет като ръководен орган на Археологическото дружество.
33. Научен архив на БАН, С., ф. 132к, оп. 1, а.е. 211, л. 33, 35
34. ДВ, XLIX, N 69, 29 юни 1927; Пак там, XLIX, N 221, 28 дек. 1927; Пак там, LXII, N 60, 15 март 1940
35. НА на БАН, София, ф. 132к, оп. 1, а.е. 211, л. 24, 27, 45, 127
36. Първа научна сесия на Археологическия институт...с. 309
37. ДА - В. Търново, ф. 112к, оп.1, а.е. 8, л. 73; ГНМ, С. за 1921, С., 1922, с. 27; ИМ - В. Търново, ф. Т. Николов, инв. N 2
38. ДА - В. Търново, ф. 112к, оп. 1, а.е. 8, л. 124; а.е. 9, л.37
39. Янков, Т., Пътни впечатления и бележки. В. Търново, Общ. в. Велико Търново, V, N 16-17, 20 юли 1928
40. Събев, С., Писмо до редактора на в. "Велико Търново", Общ. в. Велико Търново, N 10, 19 юли 1929, с. 75
41. НА на БАН, ф. 132к, оп. 1, а.е. 228, л. 37, 77
42. Пак там, л. 87
43. Пак там, л. 113-115
44. Отпуснати помощи за старините, Общ. в. Велико Търново, N 27, 30 септ. 1936
45. Отчет за състоянието и дейността на Народния археологически музей /1939-1940/, Училищен преглед, XI, 9-10, ноември и декември 1941, с. 1352
46. Отчет за състоянието, развитието и управлението на Народния археологически музей през 1941 г., Училищен преглед, XLII, 2, С., 1943, с. 279
47. ГНАМ, VII, 1942, С., 1943, с. 266-269
- 47А. Квинто, Л., Църквите на Трапезица в 1991 г. - състояние и наблюдения, Приноси към българската археология, С., 1992, с. 138, 139
48. ИМ - В. Търново, фонд Т. Николов, инв. N 179
49. НА на БАН, ф. 83, оп. 1, а.е. 15, л. 34
50. Пак там, ф. 132к, оп.1, а.е. 211, л. 19, 20
51. Събев, С., За търновските старини, Надежда, II, N 1, 1 юни 1926
52. ИАИ, XVII, С., 1950, с. 439, 440
53. Национален музей на архитектурата - В. Търново, фонд Ал. Рашенов, инв. N 258
54. ИМ - В. Търново, ф. Т. Николов, инв. N 2,6
55. Велков, Ив., Антични паметници из България, ГНМ за 1922-1925, С., 1926, с. 128; ИМ - В. Търново, ф. Т. Николов, инв. N 179
56. ИБАИ, VI, 1930-1931, С., 1932, с. 298; Общ. в. Велико Търново, N 21, 12 септ. 1930; Ал. Рашенов, Старините в Търново, Родина, II, кн. IV, 1939-1940, с. 114; същият, Възстановя-

ване на крепостта Царевец в град Велико Търново, ГНМ - София, VI, 1932-1934, С., с. 382, 383, 386, 389

57. *Даскалов, Вл.*, По реставриране на старините, Общ. в. Велико Търново, VII, N 15, 25 юли 1930; ИБАИ, VII, 1932-1933, С., 1933, с.400

58. *Рашенов, Ал.*, Възстановяване на крепостта...с. 381

59. *Даскалов, Вл.*, По реставриране на старините, Общ. в. Велико Търново, VII, N 15, 25 юли 1930

60. НМА - В. Търново, ф. Ал. Рашенов, инв. N 258

60А. *Николов, Т.*, Разкопки на Царевец през 1933, Общ. в. Велико Търново, X, N 18, 19 дек. 1933; N 19, 30 дек. 1933; N 20, 15 ян. 1934, N 21, 31 ян. 1934; *Ал. Рашенов*, , Възстановяване... с. 391, 394

61. ГНМ - София, VI, 1932-1934, С., 1936, с. 10; *Ал. Рашенов*, Възстановяване...с. 392, 395

62. *Цончев, Д., Т. Николов*, Нови разкопки в крепостта Трапезица - В. Търново, ГНМ - София, V, 1926-1931, С., 1933, с. 257-259

63. *Николова, Я.*, История на археологическите проучвания на Царевец, Царевград Търнов, С., 1973, I, с. 32, 33; ИМ - В. Търново, ф. Т. Николов, инв. N 165

64. ГНМ - София, Отчет за 1942, л. 266; ИМ, ф. Т. Николов, инв. N 179

65. ДА - В. Търново, ф. 122к, сп. 1, а.е. 8, л. 22

66. Надежда, III, N 1, 1 юли 1927; N 3, 15 окт. 1927

67. НА на БАН, С., ф. 132к, оп. 1, а.е. 320, л. 5

68. Общ. в. Велико Търново, N 37, 14 дек. 1928, с. 292

69. *Москов, М.*, Дружество за реставриране на старините във В. Търново, Общ. в. Велико Търново, XI, 13 май 1934

70. Общ. в. Велико Търново, V, N 43, 1 февр. 1929; *Събев*, Писмо до редактора на в. В. Търново, Общ. в. Велико Търново N 10, 19 юли 1929, с. 75; *Ив. Йорданов*, Един изглед на Търново от 1345 г., Общ. в. В. Търново, N 20, 15 ноември 1929

71. *Даскалов, Вл.*, За Археологическото дружество, Общ. в. Велико Търново, VII, N 9, 7 юни 1930, с. 65; *Р. Райков*, Като се помага на Велико Търново, помага се на българския народ, Общ. в. Велико Търново, X, N 4, 18 май 1933; *Вл. Даскалов*, Пак за нашите исторически старини, Общ. в. Велико Търново, VIII, N 13, 11 август 1931

72. ДА - В. Търново, ф. 29к, оп. 1, а.е. 730, л. 1, 65, Комитет за възстановяване на старините, Общ. в. Велико Търново, X, N 24, 20 март 1934, с. 203

73. Пак там, XI, N 14, 24 окт. 1934; *Д. Бояджиев*, Pro domo sua! /За нашето В. Търново/, Общ. в. Велико Търново, N 16-18, 12 ноември 1934

75. Един жест за родната култура, Общ. в. Велико Търново, XVI, N 1, 2, 1939, с. 9
76. Пак там, N 14 и 15, 5 август 1940
77. ИМ - Велико Търново, фонд Нова история, инв. N 603 - Документи
78. НА на БАН, София, ф. 132к, оп. 1, а.е. 211, л. 47
79. ИМ - В. Търново, ф. Т. Николов, инв. N 244
80. Кулелиев, Й., Тодор Николов и В. Търново, Общ. в. Велико Търново, N 23,31 авг. 1928; *Вл. Даскалов*, Сказката на г-н Т. Николов, Общ. в. Велико Търново, VI, N 35, 28 март 1930; същият, За г-н Тодор Николов, Общ. в. Велико Търново, X, N 15, 27 окт. 1933
81. Павлова, В. и колектив, Изследвания и публикации на музейните работници, 1927-1990, Био-библиографски справочник, Исторически музей - В. Търново, 1991, с. 112
82. ИМ - В. Търново, ф. Т. Николов, инв. N 222
83. ИБАИ, XI, св. 2, 1937, с. 409; XIV, 1940-1942, С., 1943, с. 387
84. ИМ - В. Търново, ф. Т. Николов, инв. N 220
85. Първа научна сесия на Археологическия институт, май 1950. С., 1950, с. 308

RESEARCH AND PRESERVATION OF THE HISTORICAL
MONUMENTS IN V. TURNOVO AND THE CONTRIBUTION OF TODOR
NIKOLOV /1919-1943/

NEVJANA BUTCHVAROVA
/resume/

The paper traces the work of Todor Nikolov at the library club of "Nadezhda", where he worked as an archaeologist, as a curator of the museum and as a keeper of the historical monuments in the period of 1919-1945. The paper examines the legislative acts in this field allowing the development of the museums further more in the country and in Veliko Turnovo in particular; the attitude of the community towards the museum and the historical monuments; and the methodic handbook of the National Archaeological Museum in Sofia. The research was carried out on the basis of archival documents and publications in the periodicals. A bibliographical list of the scholarly and popular articles of T. Nikolov is enclosed. The paper contributes to the history of the museum in V. Turnovo.